

Владимир Ј. Радојевић
Добросав Ј. Миленковић

ПРОПАСТ СРПСКИХ РЕГРУТА

Е Д И Ц И Ј А
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2016.

Ово се дело публикује уз сагласност
Српске академије наука и уметности

Издавање *Едиције Србија 1914–1918* подржали су
Министарство културе и информисања Владе Републике Србије и
Град Нови Сад – Градска управа за културу

ВЛАДИМИР Ј. РАДОЈЕВИЋ
ДОБРОСАВ Ј. МИЛЕНКОВИЋ

ПРОПАСТ СРПСКИХ РЕГРУТА

Предговор
МИРА РАДОЈЕВИЋ

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РТС

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
Београд

ПРЕДГОВОР ОВОМ ИЗДАЊУ

У мноштву сачуваних сведочанстава о повлачењу српске војске и цивила преко Албаније, у јесен 1915. године, његови учесници и сведоци покушавали су да потомцима и историчарима што верније прикажу трагедију једног народа. Чинило се пак да су речи биле недовољне да верно опишу страхоте доживљеног, непознатог у дотадашњем историјском искуству. „Све што се тамо преживело”, написао је Драгиша Васић, „није ни мало личило на оно што се о животу знало; и све, што је о смрти било познато, разликовало се од оног како се тамо умирало.” У „Арбанији”, како је он говорио, људи су „умирали с неком вером о грозном свршетку универзума, јер је смрт била тамо правило.”¹

Чак и у таквим околностима, међутим, било је страдања која су се својом тежином издвајала, оптерећујући душе и савест оних који су их видели или о њима слушали. Историјски извори нам показују да управо таквом појавом можемо сматрати масовно умирање и погибију регрута, младића рођених 1896. године. Према Закону о устројству војске из 1901. године, они су припадали тзв. Последњој одбрани, састављеној од најмлађих генерација војних обвезника, старости од 17 до 20 година, као и оних најстаријих, од 45 до 50 година.² Одлука о њиховом регрутовању донета

---

¹ Д. Васић, *Каракџер и менијалииџет једној поколења*, Нови Сад s.a., стр. 106–107.

² *Закон о устројству војске*, Београд 1901, стр. 3; М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд 2002, стр. 53; Д. Шаренац, *Той, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009*, Београд 2014, стр. 120.

је на седници владе, одржаној 18. септембра 1915, када је постигнута и сагласност да се, поред њих, „у кадар” упуте муслимани из „нових области”, прикључених Краљевини Србији после Балканских ратова, и ђаци рођени 1896. године.³ Пред очекивану офанзиву с три стране – од Аустро-угарске, Немачке и Бугарске, очигледно је било да су војне и цивилне власти покушавале да сакупе што већи број војника, не само за предстојеће борбе него и за оне које је требало водити у наставку ратовања.

Према првобитном плану, позвани регрути требало је да уђу у касарне 28. септембра, али је рок за њихово сазивање два пута продужаван, због чега је ово урађено готово месец дана касније, 23. октобра, када су ратна дејства већ обновљена и када више није било времена за њихову војну обуку.⁴ Пре но што је прикупљање регрута окончано, влада је одлучила да се позову и генерације рођене 1897. и 1898. године из оних делова Србије у које су у том тренутку ушле непријатељске трупе. Неколико дана касније, та је одлука промењена утолико што се више није односила на годиште из 1898. Али, како се један део већ јавио надлежним командама, договорено је да се, заједно с онима који су рођени 1897. године, упуте у Битољ. Најмлађе, праве дечаке, рођене 1899. и 1900. године, требало је евакуисати у позадину.⁵ Србија је тако мобилисала или на друге начине везала за војску највећи део мушке популације свог становништва. Према извештају који је почетком 1921. предат Комисији за репарације „ради потраживања у губицима у људству”, од почетка рата до новембра 1915. године укупно је мобилисала 707.005 војника. Од тог броја, погинуло је, умрло и нестало чак 402.435.⁶

---

³ *Зайисници седница Министарској савети Србије 1915–1918*, пр. Д. Јанковић и Б. Храбак, Београд 1976, стр. 130.

⁴ Д. Шаренац, нав. дело, стр. 129.

⁵ *Зайисници седница Министарској савети Србије 1915–1918*, стр. 179, 188; В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, *Пројасиј српских рејутиа*, Београд 1967, стр. 8–9; Д. Шаренац, нав. дело, стр. 130.

⁶ *Писање генерала Трифуновића. Изабрани сјиси, објављени и необјављени*, пр. П. Трифуновић, Београд 2014, стр. 234–235.

Првенствено у људском, потом у војном, привредном и сваком другом погледу, толики су губици били ненадоднадиви у земљи која је после Балканских ратова имала једва 4,5 милиона становника.⁷ На савременике, међутим, најболнији утисак оставило је страдање најмлађих, регрута и ђака, што се види како из мемоаристике тако из потоњих расправа вођених да би се разјаснила оправданост одлуке да они крену преко Албаније, те да се утврди степен одговорности за неорганизованост њихове евакуације, низ непоресивих пропуста, начин поступања с регрутима, број страдалих, одговарајуће збрињавање преживелих. Вишегодишња дискусија показала је њену превасходну емотивну основу, будући да су кроз незамисливе физичке напоре и дуготрајно изгладњивање пролазила готово деца, чијим су мртвим, често несачрањеним телима остали обележени разлокани путеви, снежне гудуре и мочварни предели око реке Шкумбе. У колективном сећању, ови су млади несрећници запамћени као 40 хиљада мученика, делимично и отуд што их је као такве видео Бранислав Нушић.

„Али слика глади и није била тако страшна”, записао је, „док се она само на појединцима сагледала, она је изазвала у нама праву грозницу узбуђења тек када су почеле пролазити крај нас хиљаде и десетине хиљада оних којима је авет глади својом суровом кичицом по воштаном, бледом лицу извајала грубе црте клонулости и одрицања.

То су били дуги, бескрајни, у врсте постројени редови гладне деце. Ишло их је четворо по четворо у војничком

---

⁷ Један неименовани Србин, одређен да буде пратилац Џону Риду, америчком књижевнику и репортеру, који је у Србију стигао у пролеће 1915. године, казао је пристиглим гостима да су сви мушкарци „у војсци – или су мртви”. По ономе што је видео и слушао од својих многобројних саговорника, сам Џон Рид је закључивао да мршави војници, које је свуда сретао, упалих образа, изгладнели, одрпани и прљави, доиста представљају „последњи очајнички пабирак мушке снаге земље”. После два рата, „која су однела цвет њене младости”, и разорних епидемија, он је Србију доживео као „земљу мртвих”, дајући једном од поглавља своје књиге наслов „Истребљена нација” (Џ. Рид, *Рај у Србији 1915*, Цетиње 1975, стр. 17–18, 59).

реду, а невојничка држања. Пролазили су, пролазили сат, два и три. Цео је покрет на друму застао да пропусти многобројне редове или се једва мицао једном половином друма колико је ова остала слободна.

Била су то све деца, млада као роса, још неогарених уста, тек одвојена од мајака и кућа и одмах поведена путем страдања и патње. Било их је ваљда око 40.000 деце која су по наредби поведена у збег, како их непријатељ не би заробио, јер су то она деца која ће марта месеца идуће године бити регрути [...] Њихова мршава тела, њихове неразвијене груди и непоуздан корак једини су још трагови њихова детињства, јер угашен поглед, оборене главе и тежак бол исписан на лицу даје им изглед стараца од осамдесет година [...]

Нисам ни слутио да су та деца на смрт осуђена [...] Нисам ни слутио да ће од четрдесет хиљада српске деце, за месец дана, тридесет и шест хиљада наћи гробове своје у снежним амбисима и смрдљивим барама...⁸

Несрећа младих регрута изазивала је подједнаку потребност и бројних странаца, који су се кретали са српском војском и избеглицама. Говорећи о тешкоћама у набавци хране и сналажљивој бескрупулозности оних који су је имали и њоме трговали, чувени слависта Герхард Геземан, додавао је како би се „то још могло гледати са извесним занимањем” да у скупини гладних људи није било „несрећних регрута”, младића од 15 до 17 година, „који су регрутовани да не би остали под непријатељем. Сад их је овде [у Митровици, почетком новембра – прим. МР] око четрдесет хиљада како се прича. Јуче сам гледао како им је један чиновник, једва се савлађујући да не бризне у плач, делио вунене чарапе. Сваком по једну. За по један пар их је исувише. Изгледају бедно, стоје по ћошковима прозебли и цвокоћући зубима, многи тихо плачу. Да просјаче још нису научили. А то им ништа не би ни помогло.”⁹

⁸ Б. Нушић, *Девејисџо њејџнаесџа. Рајџна мемоарска и дневничка ѡроза*, бр. 21, Београд 1988, стр. 104–107.

⁹ Г. Геземан, *Са српском војском кроз Албанију 1915–1916*, Београд 1984, стр. 53.

Иако је више мемоариста такође помињало да је са српском војском кренуло око 40 хиљада регрута,¹⁰ накнадним истраживањима утврђено је да их је морало бити мање, с обзиром на то да се нису сви одазвали мобилизацијском позиву, као и да су током повлачења уочени и забележени бројни случајеви напуштања јединица и повратка кућама.¹¹ Та је појава посебно била изражена код мобилисаних Албанаца и уопште младића муслимана, који су се у мањим и већим групама враћали својим домовима и селима. Истоветна је била и потреба да се прецизно установи колико се регрута спасило. Прве процене дате су усред праве њихове агоније, децембра 1915. године, док су у Фиериу, на хладноћи, без хране и лекова, чекали да буду пребачени у Грчку. Према телеграму који је потпуковник Коларде, један од чланова у то време формираног француског Изасланства код Српске војске у Албанији, 28. децембра упутио свом шефу, пуковнику Пиарону де Мондезиру, неименовани српски министар тврдио је да се у Фиериу тада налазило око 12.000 преживелих регрута.¹² Други француски официр, мајор д'Алозије, вероватно је баш тај број сматрао реалним, с обзиром на то да му се претпоставка о 15.000 спашених српских регрута чинила претераном.¹³

Судбина регрута утицала је да се управо тих дана појаве и прве озбиљне сумње у сврсисходност одлуке о њиховом повлачењу из Србије. Према сећањима пуковника Монде-

---

¹⁰ М. Г. Петровић, *Узроци њројасџи Краљевине Србије у 1915*, Ниш 1922, стр. 266–267.

¹¹ Према одговору министра војног, датог 6. априла 1918. на интерпелације у Народној скупштини, крајем октобра 1915. године бројно стање регрута у Србији износило је 27.143 (В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, нав. дело, стр. 180). Видети и: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004, стр. 218; Д. Шаренац, нав. дело, стр. 143–144.

¹² П. де Мондезир, *Албанска џолџа. Усиомене и рајне слике*, Београд 1936, стр. 25.

¹³ Исто, стр. 21. Мајор д'Алозије је, иначе, 1923. године у Паризу објавио књигу *Једна историјска драма. Васкрс Српске војске*, чијим се деловима користио и Пиарон де Мондезир приликом писања својих мемоара.

зира, краљ Петар, који се у то време налазио у Валони, казао му је приликом њиховог сусрета 22. децембра: „Ако још постоји Србија, бојим се да више неће бити Срба. Учињена је погрешка што је поведена последња одбрана младића (од 17 до 19 година), узданица народа.”¹⁴

Исто становиште заузели су потом поједини српски политичари, протестујући већ неколико седмица доцније због непромишљеног жртвовања неколико најмлађих генерација. Након скупштинске интерпелације посланика Настаса Петровића, спроведена је војна истрага којом је на основу наредбе Божидача Терзића, новог министра војног, руководио судски пуковник Станко Цветковић. Како је у својој књизи истакао Данило Шаренац, један од ретких историчара који су детаљније проучавали овај мучни проблем, сам је назив предузетог поступка – *Исцрапа о ујро-йашћивању рејруша у Албанији* – показивао да њихово страдање није схваћено као „ратна нужност” него „немар који се на време могао предупредити”.¹⁵

Иследник је у наредне две године сакупио бројне изјаве и потребна документа, сачинио два извештаја, навео низ пропуста који су повећали трагедију регрута и именовао 17 одговорних официра, на челу са пуковником Радивојем Бојовићем, министром војним у јесен 1915. године. Насупрот генералу Терзићу, који је захтевао да сви који су одговорни буду изведени пред војни суд, сматрао је да прикупљени докази нису довољни и да је потребно спровести редовну истрагу. Њен завршетак пак пожуривали су Никола Пашић и више народних посланика, што је указивало и на политичку сложеност целог питања.¹⁶

Целокупна расправа отежавана је несрећним стањем у избеглиштву, међусобним оптуживањима цивилних и војних власти због различито тумачених узрока војног слома, недоумицама шта учинити с преосталом избеглом

---

¹⁴ Исто, стр. 16.

¹⁵ Д. Шаренац, нав. дело, стр. 140.

¹⁶ Више: исто, 140–143.